

Sissejuhatus

Mõnikord märkame kõige vähem neid muutusi, mis toimuvad meie ümber.

— MAYNARD KEYNES

Miks peaks keegi uskuma, et kommunismil oli Teise maailmasõja puhkemises otsustav osa? Isegi sellele küsimusele pühendatud tava-pärase tööde sisuregistrites peaaegu ei kohtagi sõna „kommunism”.

Ometi oli varem bolševikeks nimetatud kommunistide korraldatud revolutsiooni ohul otsustav tähtsus fašismi tekkimisel. See oli ka keskne kaalutus, mis ei lasknud Hitleri Saksamaalt lähtuva vahetu ja vägagi tegeliku ohu ees ühineda riikidel, kelle olemasolu see ähvardas. Ehkki Nõukogude Liit jäi revolutsiooni järel enam kui kaheks kümnendiks Euroopa ääremaaks, kelle sõjaline jõud oli Kesk-Euroopa ründamiseks ebapiisav, kehastas ta ülemaailmset kapitalismi ähvardavat ohtu. Hitleril õnnetus terved riigid, sealhulgas Poola, Rumeenia ja Tšehhoslovakkia isoleerida, ükshaaval alista ja maailmakaardilt minema pühkida seda kergemini, et kõigi nende jaoks oli hirm kommunistide valitsuse ees suurem kui hirm natside ees. Seda on kergem mõista, kui silmas pidada, et Ida-Euroopast lähtuv oht, Nõukogude Liit, oli 1930. aastate keskpaigaks hästi kindlustunud, samas kui Kesk-Euroopast ähvardav Natsi-Saksamaa polnud ennast veel täielikult ilmutanud.

Seepärast ei alga käesolev lugu mitte sealt, kus seda tavaliselt eeldatakse, 1930. aastatest, kuid seal jõuab see oma kõrgpunkti. Tuleb

ka mõista selle arengut pärast 1920. aastaid. Esimene maailmasõda (1914–1918) oli vaevalt lõppenud, kui sõjajärgset maailma ähvardasid juba uued ohud. Jaanuaris 1919 olid delegaadid juba teel Pariisi, eelkõige Euroopa ja Lähis-Ida maakaarte ümber joonistama, kui The Times Londonis avaldas äreva üleskutse seista vastu „bolševistliku imperialismi ohule”. „Kõigist rahukonverentsi ees seisvatest probleemidest,” müristas ajalehe juhtkiri, „pole ükski muu nii pakiline nagu küsimus meie suhetest Vene bolševike uue imperialismiga. Ja ühegi teise puhul pole venitamine nii ohtlik või meie sõprade heolule nii kahjulik. Meie maal ollakse ülekaalukalt seda meelt, et nii jube kui bolševism ka võib olla, kannatavad selle läbi ainult venelased, ja meil ei maksaks sellest tulenevate hädadega võitlema hakata. Kui selles kunagi oligi mingi tõetera, on see nüüdseks kadunud. Venemaa praegune valitsus – ja selle asjaolu tunnistamine on meie probleemi mõistmiseks otsustava tähtsusega – on kogu Euroopas kõige imperialistlikuma mõtteviisiga.”

Aga kuidas oleks Venemaa bolševistliku revolutsiooni triumf saanud nii kiiresti hakata ohustama Euroopa sõjajärgse korralduse kavasad? Bolševistlik usutunnistus (mida me tänapäeval nimetame marksismiks-leninismiks) pakkus kogu maailma töölisklassi ja kehviktalurahva sotsiaalsest ja majanduslikust viletsusest väljaaitamiseks kõige kiiremat ja drastilist lahendust. 1918. aastaks oli aeg küps ja revolutsiooniline propaganda levis kulutulena üle kogu maailma. Nagu Šveitsi suursaadik Prantsusmaal teatas, toimusid kõikjal Euroopas „rahutused, mässud ja vapustused”. Eri paikades oli erinevus vaid rahva rahulolematuse astmes. Industrialiseerimisest kiirenduse saanud kaasaegse konflikti ulatus ja intensiivsus oli seadnud Esimesest maailmasõjast tabatud ühiskonnad määratu suure ja kohati talumatu surve alla. Üksteisega külgnevad paljurahvuselised leviaatanid (Vene, Austria-Ungari ja Osmanite impeerium) lagunesid totaalse sõja lakkamatute hoopide ning majandusliku ja sotsiaalse surve all.

Nendega võrreldes oli demokraatlike riikide võimekus rahvusliku üksmeele saavutamiseks palju suurem. Kuid nemadki leidsid, et saavad titaanlikku võitlust oma olemasolu eest pikemat aega jätkata vaid juhul, kui annavad ekstravagantseid tühje lubadusi sotsiaalseteks reformideks (Suurbritannias „kangelaste väärilised kodud”,

mis jäidki ehitamata) ja senisest võrdsemaks tulude jaotuseks, ning lükkavad nende vekslite vältimatu lunastamise hetke edasi, kuna tõenäoliselt ei jätku pakilise nõudluse rahuldamiseks vahendeid. Liberaalid muutsid end kiiresti sotsialistideks ja sotsialistid vahetasid reformisotsialismi kiires korras välja marksismi vastu; ning marksismis haaras ohjad fanaatiline Vladimir Iljitš Lenin. Sõjaeelse Euroopa riiklik kord, mis oli eelmise sajandi Prantsusmaa revolutsioonilistest sõdadest puutumatusena väljunud, vankus ja ähvardas kokku variseda, kuna selle kesksetes osades puhkesid mässud.

Kõigepealt toimus tormiline „Oktoobrirevolutsioon”, millega Lenin haaras 1917. aasta novembris võimu Vene impeeriumis. Sellele järgnes 1922. aasta oktoobris Benito Mussolini võidukas „mars Rooma”. Itaalias, olgugi ta põhimõtteliselt võitjate leeris, oli aastakümneid kestnud lahenduseta jäänud poliitiline kriis, mida sõjas Suurbritannia ja Prantsusmaa (Antanti) poolele asumine pigem teravdas kui leevendas. Langenud impeeriumide arvel territooriumide haaramisest ilma jäetud parempoolsete mahasurutud ja kahtlase väärtusega koloniaalvallutusega tugevnenud natsionalistlikud tunded jäid rahuldamata. Samal ajal vasakpoolsete seas laialt levinud rahutused (mis kulmineerusid 1920. aastal vabrikute hõivamise ja üldise segadusega) said innustust Oktoobrirevolutsiooni sütitavast eeskujust. Võitjaks tuli aga mitte kommunism, vaid fašism. Ning 1923. aastal said fašistid Natsionaalsotsialistliku Saksa Töölispartei (NSDAP, natsipartei) juhtimisel poliitikas jala maha ka Saksamaal. Varem täiesti tundmatu kunagise arhitektuurihuvilise Adolf Hitleri innustusel tõusid nad tähelepanu keskmesse lõunas, Baieris. Baieri pealinnas Münchenis tegevust alustanud Hitleri jaoks oli keskne küsimus rahvusvahelise bolševismi revolutsiooniline hädaoht, mis oli suurim oht rahvusele ja lahutamatu seotud välismaa ja koduriigi juutidega. Muudest eesmärkidest sõltumata oli Hitleri lõppeesmärk Saksamaa juutidest lahti saada. Tema pühendunud järgijad, sõjast jõhkraks muutunud ja ootamatust lüüasaamisest alandatud, ahmisid innukalt uimastavat retoorikat. Ning ajal, kui Moskvas revolutsioonilootused kustuma hakkasid, muutus revolutsiooni küsimus aktuaalseks Euroopast kauges Hiinas, ja selle esimene ohver oli rahanduslikus mõttes Hiina üle valitsev Suurbritannia.

kogude pakti „peamine väärtus” selles, et „see ei laseks Saksamaal Venemaa suuri ressursse kasutada. Isegi kui see ei paneks Venemaad Prantsusmaa ja tema liitlaste poolle sõdima, hoiaks see teda vähemalt sõtta sekkumast.”

Viimaks esitasid prantslased 24. aprillil 1934 venelastele ametliku ettepaneku kahepoolse pakti sõlmimiseks. Nõukogude Liit teatas, et on sellest huvitatud, kuid tahtis paktiga hõlmata ka oma Balti naaberriigid Eesti, Läti ja Leedu, kes nüüd Poola ees hirmu tundsid. Need riigid moodustasid Saksamaa võimaliku Nõukogude Liidu vastase rünnaku korral tähtsa kaitseliini ja venelased ei kavatsenud lasta neil vaenlase kätte langeda, nagu 1939. ja 1940. aasta sündmused tõestasidki. Esialgu jäi Prantsusmaa selle tingimusega nõusse. Aga 18. mail selgus venelastele, et maksimaalsele pealekäimisele vaatamata pole see eesmärk enam saavutatav.

Poola Saksamaale lähenemise mõju võib näha Nõukogude välisluurele antud ülesannete loendist. 25. mail 1934 otsustas poliitbüroo, et „sõjaväeluure töö raskuskese peab olema sihitud Poolale, Saksamaale, Soomele, Rumeeniale, Inglismaale, Jaapanile, Mandžuuriale ja Hiinale”. Teiste riikide, sealhulgas Prantsusmaa, Tšehhoslovakkia ja Itaalia relvajõudude uurimine pidi toimuma vaid vormitäreteks ja piirduma sõjaväeatašeede kasutuses olevate „seaduslike vahenditega”. See oli selge muutus.

Plaanide edenedes tunnustasid Rumeenia ja Tšehhoslovakkia 9. juunil ametlikult Nõukogude Liitu. Venelased jätkasid kiiresti Rahvasteliidu liikmeks saamise protsessi, tingimisel et kohustuslikku vahakohut rakendataks ainult ühinemise järel tekkivate territoriaalsete vaidluste korral (et jätta endale võimalus taas annekteerida Rumeenialt Bessaraabia). 14. juulil 1934 tegi poliitbüroo ametliku otsuse sõlmida kolmepoolne pakt Prantsusmaa, Nõukogude Liidu ja Saksamaa vahel (neist viimane lisati formaalselt Suurbritannia vastuseisu vältimiseks), „millega garanteeritakse regionaalne Idapakt”.

Kuid Poolaga sõlmitud liidust enesekindlust saanud Saksamaa keeldus 8. septembril selle paktiga ühinemast. Selle asemel soovis Berliin Moskvaga kahepoolset kaubanduslepet. Selle motiivid olid selgelt kahtlased. Sotsist 15. septembril saadetud telegrammis märkis Stalin, et sakslased näivad olevat kahepoolsest lepest kangesti

huvitatud: „Seda pole kiiresti vaja mitte meil, vaid sakslastel, kes meiega sõlmitava lepingu abil tahavad Euroopas toimuvat mängu rikkuda, leevendada Idapakti tagasilükkamisega neist jäänud halba muljet, panna prantslasi meid kahtlustama ja parandada oma seisundit koduriigis.” Stalin soovitas mitte kiirustada, kuna sakslastel „on lepinguga kiirem kui meil”. Samal ajal anti Narkomindelile korraldus: „Ärge kiirustage algatusega sõlmida pakt ilma Saksamaa ja Poolata” – see tähendab seni, kuni Litvinov on Genfis pinda sondeerinud.

Nüüd järgis Beck kiirustades Saksamaa eeskujul. Moskvast mõisteti nüüd, mida poolakad mõtleavad. Samal ajal kui Euroopas Idapakti ideed propageeriti, oli Venemaal põhjust karta Jaapani rünnakut. Kui nad olid 18. oktoobril poolakate plaanidest rohkem teada saanud, tulid valulikult ilmsiks Euroopa ja Kaug-Ida teatrite vahelised seosed. NKVD välisluureosakond (InO GUGB) sai teada, et „Poola praegune välispoliitika lähtub sügavast veendumusest, et üsna peatselt puhkeb NSV Liidu ja Jaapani vahel sõda, mis omakorda tingib põhjalikke muutusi Euroopas,„. Tulevikku silmas pidades püüab Poola vältida igasuguseid „vapustusi,„ ja rajab seepärast oma poliitika üksnes sellistele kahepoolsetele julgeolekulepetele, nagu ta sõlmis Saksamaaga, „kasutades ära viimase rasket olukorda. ... Kui Poola ühineks Prantsusmaa Nõukogude Liidule lähenemise poliitikaga, muutuks ta rahvusvahelises poliitikas teisejärguliseks teguriks ... Poola arvates on Idapakti eesmärk Saksamaa sissepiiramine Prantsusmaa ja NSV Liidu poolt. Kui Poola sellise kava korral Prantsusmaa poliitikaga ühineks, saaks temast Prantsusmaa ja Nõukogude Liidu poliitika tööriist.” Seepärast Poola „venitab vastusega Idapakti küsimusele ja püüab oma tõelisi kavatsusi võimalikult kaua varjata”.

Poola mängis aga tulega. Tema häirimatu enesekindluse maski all ilmnid fundamentaalsed nõrkused. Riiki ähvardas rahanduskriis. Ta oli sõjaliselt teistest maha jäänud, kuna Piłsudski takistas relvajõudude moderniseerimist. 1920. aasta kuulsusrikas kampania elas edasi legendides, kuid sõjavägi, mis 1923. aastal ületas võimekuse poolest nii Saksa kui ka Vene väge, oli oma eelised kaotanud. Maailm oli otsustavalt astunud automatiseerimise ajastusse koos selle soomusdiviiside ning suurtüki- ja lennuväega. Naaberriik

Tšehhoslovakkia oli hästi edasi arenenud. Aastatel 1926–1935 Poola lenn vägi tegelikult kahanes 50%. Õhutõrje- ja tankitõrjerelvad ei vastanud nõuetele. Juba niigi aeglane motoriseerimine pidurdus tõsiselt.

Moskva otsustas kauem mitte oodata. Kahtlused Poola kavatsuste suhtes jõudsid haripunkti. Pärast Narkomindelilt ülevaate saamist otsustas poliitbüroo 2. novembril ilmse vastumeelsusega „pidada võimalikuks Idapakti sõlmimist ka ilma Saksamaa ja Poola osaluseta, kui sellega nõustuvad Prantsusmaa ja Tšehhoslovakkia või ka Prantsusmaa üksi”. Lisaks olid venelased kindlalt nõuks võtnud lugeda igasugune Versailles’ lepingut rikkuv Saksamaa taasrelvastamine ebaseaduslikuks, juhul kui Berliin Idapaktiga ei ühine. Ning kui 9. detsembril Marseilles mõrvati Prantsuse-Nõukogude lähene mist toetanud ja innustanud Prantsuse peaminister Louis Barthou ja visiidil viibiv ühendatud Jugoslaavia kuningas Aleksandar, oli Stalin kindel: „Minu arvates korraldas Barthou ja Aleksandari mõrvamise Saksamaa ja Poola luure.” Nii nagu Austria kantsleri Dollfussi mõrvamisega 25. juulil, oli siingi eesmärk muuta poliitika suunda. „Minu jaoks on asi selge,” kirjutas Stalin. „Ma pean seda versiooni kõige tõepärasemaks.”

Nõukogude poliitika suundumused viisid selle aga vältimatult kokkupõrkekursile Suurbritanniaga, kes tahtis Saksamaa taasrelvastumist lubades Hitlerit lepitada ja aega võita.

Suurbritannia kokkulepluspoliitika

Välisministeeriumis asekancleri ja Kesk-Euroopa osakonna juhi kohale tõusnud Sargent uskus kogu oma skeptilisuse juures siiski Saksamaa-vastasesse „kooskõlastatud ühisesse kaitsepoliitikasse”. Selle puudumisel Hitler „muutuks niivõrd tugevaks, et suudaks üksteise järel saavutada oma eesmärgid lihtsalt jõuga ähvardades, sealjuures jõudu kasutamata või isegi jõudu demonstreerimata”. Kuid koos paljude teistega eksis Sargent täielikult küsimuses, kui palju aega on Suurbritanniale jäänud. Ta alahindas tõsiselt natside õhutatud saksa natsionalismi toorest energiat ning väitis, et Hitleril kulub

11

1937–1939:

Saksamaaga kokkulepluse poliitika

Konservatiivide ringkondadele teeb Saksamaa tugevus
tõepoolest muret. Aga bolševismi kardavad nad rohkem.

– GÖRING MUSSOLINILE,
23. JAANUAR 1937

Kuidas võis juhtuda, et nii paljud silmapaistvad ja ilmselt intelligent-
sed inimesed suutsid asjad nii lootusetult vussi keerata? Suurel
määral selgitab seda kõikehõlmav, halvav mure bolševismi pärast.
Kuid oli ka neid, kes olid lihtsalt naiivsed ega tahtnud kuidagi kurja
selle õige nimega nimetada. 1936. aasta veebruari lõpus, just enne
seda, kui Hitler Reinimaale tungis, pääses kuulus liberaalne guru
Arnold Toynbee Hitleri juurde audientsile. Kui Toynbee oli naasnud
Kuninglikku Rahvusvaheliste Suhete Instituuti, kuulis tema saksa
juudist kolleeg, Oxfordi ülikooli Ballioli kolledži liige Albrecht Men-
delssohn Bartholdy tema enda käest, kui sügava mulje Saksamaa
diktaator oli lugupeetud professorile jätnud. See pani teda nõrdima.
Bartholdy ütles Toynbee ja temataoliste kohta kahetsevalt: „See on
peaaegu lootusetu; nad lihtsalt ei saa aru.” Toynbee oli oma klassi
usalduslike intelligentide tüüpiline esindaja.

Neville Chamberlain saab valitsusjuhiks

Populaarsuse kaotanud Baldwin astus 1937. aasta mais viimaks peaministriametist tagasi. Tema järglane oli auahne ja autoritaarne endine rahandusminister Neville Chamberlain, kes oli ammugi kõrgeimat valitsusametit ihanud ja uskus vääramatult, et on selleks sobivam kui keegi teine. Lõunalauas tema juttu kuulanud sõber Leo Amery iseloomustas Chamberlaini tööstiili selliselt: „Ma arvan, et ta juhib valitsuskabinetit rohkem nagu suurt tehast, kutsub enne valitsuse nõupidamist talle alluvad juhid ükshaaval enda juurde välja ja kannab hoolt, et nad teeksid (ja võibolla ka ütleksid) seda, mida ta neilt ootab.”

Baldwini konservatiivide partei siseringi, kuhu kuulus ka Geoffrey Dawson *The Times*ist, Euroopa asjad eriti ei huvitanud. Nad olid valdavalt isolatsioonistid. Neid võidi omal ajal kasvatada imperialistideks; mõnda neist võis tõesti olla mõjutanud vikont Milneri hiilgav nägemus impeeriumi tulevikust. Kuid neid mõjutas ka Esimene maailmasõda. Väljaspool parlamenti oli nende liidriks Dawson, oma kalduvustelt poliitik ja ameti poolest ajakirjanik. Kahtlemata asja tundes nimetas ta valitsuskabineti Baldwin juhitud siseringi liikmetena konservatiive Neville Chamberlaini ja lord Halifaxi, liberaale *sir* John Simonit ja Walter Runcimani ning viimasena leiborist Ramsay MacDonaldit. Neid kõiki peale 1937. aastal surnud MacDonaldi seostati hiljem vahetult kokkulepluspoliitikaga. Ainult Simon, kes oli vaid nime poolest liberaal, oli saanud kogemusi välisministrina, ja tema Mandžuuria kriisiga alanud ametiaega peeti üldiselt peaaegu katastroofiliseks.

Chamberlain erines alati teistest. Ta ei võidelnud impeeriumi selle võimsuse tippu viinud sõjas, vaid korraldas sõjaväkke värbamist – mitte just prestiižikas töö ajal, mil teised eluga riskisid. Tegelikult mõjutas sõda teda läbinisti negatiivselt. Nagu näitas tema Hiinapoliitika, oli ta pigem isolatsioonist kui imperialist, seda eriti seoses ülejäänud Euroopaga. „Selle maa inimesed,” armastas ta korrata, „on oma poliitilise temperamendi poolest resoluutselt igasuguste mandriseikluste vastu.” Siit tulenes väga selge järeldus: „Tänu oma geograafilisele asendile ei vaja me suurt alalist maaväge, mis

oleks pidevalt sõjaks valmis.” Rahandusministri ametis ei määranud Chamberlaini suhtumist sõjasse mitte niivõrd raha ise – kuigi tolleaegse tavatarkuse kohaselt oli tema kinnisideeks eelarvetasakaalu säilitamine –, kuivõrd eelarvekulude eelistused.

Kullastandardist loobumise järel oli Suurbritannia keskmine majanduskasv aastatel 1932–1938 igal aastal soliidsed 3,6%. Sellegipoolest püüdis rahandusminister alati leida võimalusi valitsuskulude kärpimiseks, et vähendada riigivõlga ja üksikisikute maksukoormat. Relvastumisse suure skepsisega suhtuva ja Berliiniga pikaajalisi häid suhteid pooldava Chamberlaini lähim nõuandja oli *sir* Horace Wilson. Too oli võimekas ja „äärmiselt auahne”, kuid provintslük tööturuökonomist, kes peaminister Baldwini esimese erasekretärina aitas tal 1926. aasta üldstreiki lõpetada. Neil oli Chamberlainiga asjadest sarnane nägemus ja peagi sai temast uue peaministri hall eminent. Tal polnud välissuhete alal mingeid kogemusi, kuid sarnaselt rahandusministeeriumi kantsleri *sir* Warren Fisheriga, kelle ameti ta hiljem üle võttis, ei lasknud ta end sellest segada. Ärimees lord Wooltoni mälestuste kohaselt oli Wilsoni võim ja mõju „suurem kui kõigil teistel valitsuse liikmetel peale peaministri”. Mitmes mõttes etendas ta lõimitava õukondlase rolli. Inimloomuse halvemate joonte terane vaatleja Harold Nicolson tabas naelapead, kui naljatas, et Wilsoni nõuanded „pole kunagi ebamugavad”.

Pärast sõda kahetses *sir* Alexander Cadogan seda, et Chamberlain, keda ta varem nii väga imetles, jagas Wilsoni lihtsustatud arvamust, nagu sarnaneks välispoliitika ärialaste läbirääkimistega. Ja 1940. aastat meenutades ütles Anthony Eden saadik Maiskile: „Kas teate, kõige raskem oli mul sel ajal oma sõpradele selgeks teha, et Hitleri ja Mussolini psühholoogia, motiivid ja meetodid, kogu nende teadvusseisund olid inglise ärimehe või maa-aadliku omadest täiesti erinevad. Neil ei õnnestunud kunagi ennast seda uskuma panna. Nende arvates olin ma diktaatorite suhtes erapoolik ega tahtnud neid mõista ... Isegi veel pärast mind püüdsid mõned meie riigimehed suhelda diktaatoritega nagu ärimeestega. Tulemused on selgelt näha.”

Valdava arvamuse kohaselt pidid „mõistlikud inimesed” (The Timesi juhtkirjakirjutajate lemmikväljend) lõpuks teiste „mõistlike inimestega” kokkuleppele jõudma, kuna tegelikult olid kõik inimesed

oma huve vastastikku tasakaalustades „mõistlikud”. Kuidas muidu üldse saaks äri ajada? 1962. aastal antud intervjuus selgitas Wilson, millised ambitsioonikad eesmärgid olid temal ja Chamberlainil nii Natsi-Saksamaa kui ka fašistliku Itaalia suhtes: „Meie eesmärk ei olnud üksnes sõda edasi lükata või võimaldada meil ühtsematena sõtta astuda. Meie kokkulepluspoliitika eesmärk oli sõda üldse ära hoida, alatiseks. Meie meetod oli püüda sõlmida mõistlikud kokkulepped kõigi Euroopa riikidega. Polnud mingit põhjust välistada sellist kokkulepet Saksamaaga.” Kui Wilson oli pidevalt läheduses, kuulis Chamberlain tõeliste asjatundjate arvamusi harva, üksnes siis, kui neil paluti oma arvamust avaldada. Ta leidis, et spetsialistid ei lase tal selgelt mõelda.

1919. aastal Lloyd George'i erasekretärina tegutsenud ajakirjaniku ja hilisema Lothiani markii Philip Kerri arvamus Wilsonist sarnanes Cadogani omale. 1936. aastal Maiskiga vesteldes märkis Lothian samuti, et Chamberlain on „välispoliitika küsimustes väga naiivne”. Kuid see oli vaid suurema probleemi üks väike osa. Sellel, mil määral rahvusvahelistes suhetes sai osapoolte huve ratsionaalselt ühitada, olid kindlad piirid. Ja siin tõstis pead bolševismioht. Chamberlain ei arvanud hetkekski, et Wilsoni rahvusvaheliste suhete käsitus võiks toimida Nõukogude Liidu puhul. See riik oli ainuke erand. Põhimõtteliselt oli siin tegemist „meie” (Lääne- ja Kesk-Euroopa) ja „nende” (bolševikud) vastasseisuga. Ning nii ei mõelnud Chamberlain üksi. Wilson läks lausa nii kaugele, et arvas, et Hitleril „on hämmastavalt palju poliitilist tarkust. Ta näeb venelaste edasitungi ohtu selgemini kui enamik inimesi.”

Endiselt Astorite teise ajalehe, The Observeri juures James Garvini jaoks juhtkirju kirjutav Lothian pooldas Hitleri Saksamaa suhtes Chamberlaini omaga sarnast tegutsemisviisi, kuid ilmutas samas ka silmatorkavat makjavellismi. Sama tegi ka Garvin. Garvinil ei olnud 1933. aastal illusioone: Saksamaa taasrelvastumine oli „vältimatu”. Sakslased tahtsid „kõike tagasi saada. ... See rahvas on praegu rohkem pimestatud kui 1914. aastal.” Ta arvas, et „me peame olema tugevamad, või muidu me hukkume”. Kuid 1937. aastaks polnud Suurbritannia relvastumisega veel kuigi kaugele jõudnud, mistõttu nii Garvin kui ka Lothian pidasid kokkulepluspoliitikat mööda-

pääsmatuks. Ameerika Pariisi-suursaadik Bullitt, kelle pool Lothian viibis ööl vastu 8. jaanuari 1937, kandis Rooseveltile ette: „Ta on kindel, et Hitler võib nõustuda rahuga vaid juhul, kui ta saab olla Ida- ja Kesk-Euroopas ja Balkanil domineeriv jõud ... Kerr ise tahaks meelsasti Saksamaale sellist domineerimist võimaldada ja on resoluutselt vastu Inglismaa relvajõul sekkumisele selle takistamiseks.” Peale Venemaa ei olnud Bullitt pea kusagil nii selgeid avaldusi kuulnud. Aga kui mõned väljendasid selliseid vaateid avameelselt, siis teised häbenesid ja varjasid neid hoolega inimeste eest, kes pidasid neid põhjendamatuks eelarvamusteks.

Kokkulepluspoliitika juured

Sarnaselt Baldwiniga tunnistas Chamberlain eraviisiliselt, et ta „Venemaad absoluutselt ei usalda”. 1938. aasta lõpul kirjutas ta: „Venelased teevad salamisi ja oskuslikult kõik, et tõugata meid sõtta Saksamaaga (meie salateenistus ei tegele ka üksnes aknast välja vahimisega).” See salateenistus oli muidugi samuti sügavalt kommunistmivaenulik, Nõukogude Liiduga seonduvast halvasti informeeritud ja vaid mõnel harval aastal võimeline kättesaadud Kominterni kirjavahetust ka lugema. Nagu nägime, oli see konservatiivide valitsuse süü, kuna nad olid 1927. aastal kogu maailmale kuulutanud, et suudavad Nõukogude šifreid lahti muukida. Aastatel 1934–1936 oli brittidel tänu Kominternis tegutsevatele agendile juurdepääs sealsele kirjavahetusele, seni kuni Briti välisministeeriumis töötav spioon Donald Maclean venelasi hoiatas. Hiljem tuli tugineda peamiselt ammusest eelarvamustest mõjutatud oletustele ja Suurbritannia Kommunistliku Partei peakorterist King Streetilt saadud infokildudele. Chamberlaini arvamus, et venelased püüavad meelitada Suurbritanniat Saksamaaga sõdima, on suurepärase näide kattuvatest mõttestampidest, kuna Stalini arvates püüdis Chamberlain teha täpselt sedasama Nõukogude Liiduga. Ja nagu nägime, oli Chamberlaini umbusk konservatiivide parteis mitte erand, vaid reegel. Nicolson, nagu tavaliselt, jälgis toimuvat kaine pilguga. Ta ütles naljaga pooleks: „Valitsevate klasside liikmed mõtlevad ainult oma varanduse peale ja see tähendab, et

nad vihkavad punaseid. See tekitab täiesti kunstliku, aga hetkel väga tulemusliku salasideme meie ja Hitleri vahel. Mõlema poole klassihuvid jätvavad nende riiklikud huvid varju.”

See oli kokkulepluspoliitika süvamotiivide täpne hinnang. Mitte keegi Saksamaa vastasmängijatest ei tahtnud sõda. Küsimus oli, kui kauaks õnnestub sõda edasi lükata ja mida see maksma läheb. Isegi veel pärast 1938. aasta märtsis toimunud Austria *Anschlussi* hämmastas noort toorist parlamendiliiget Ronald Cartlandi see, „kui paljusid tema kolleege hirmutab endistviisi kommunismikoll ja kui vähesed neist mõistavad, millist ohtu kujutab nende riigi jaoks Saksamaa jätkuv tugevnemine ja tema diplomaatilised edusammud”. See oli kindlasti üks kokkulepluspoliitika jõulisuse ja visaduse põhitegureid. Ja see ei tohiks kedagi üllatada. Selliste meeleolude kasvulavaks olid kibedad kogemused Briti saartel ja kogu impeeriumis 1920. aastatel, kui Chamberlain oli tervishoiuminister ja kui venelaste sekkumine leidis tõendamist mitmetel silmatorkavatel juhtudel. Baldwini valitsuse liikme Chamberlaini põhimõtted võttis lühidalt kokku Amery, kes ütles, et ta „tahab häid suhteid Jaapaniga, tahab vähendada miinimumini meie kohustusi Euroopas, tahab ajada Venemaa Euroopast minema ja loobuda Rahvasteliidus sunni-meetmetest”. Paremini ei saagi vist tema seisukohti iseloomustada.

Amery, kes oli varem Neville'i kuulsa isa Josephi sõber, sai siin oma mõjuvõimu kasutada, olgugi piiratud määral. Eelkõige tuli tema arvates loobuda lootmast Rahvasteliidule, „viimastel aastatel meie välispoliitikat painanud tühiloba ja tühjade lootuste peatükile”. Ta kirjutas: „See oli vist lord Salisbury ütlus, et pole midagi kahjulikumat klammerdumisest surnud poliitika laiba külge, ja minu meelest teeme me seda ikka veel suurel määral, püüame küll liikuda uues suunas, aga veame kollektiivse julgeoleku poliitika surnukeha endaga kaasas.” Selle asemel toetas ta sarnaselt Chamberlainiga jõuliselt „tõsist asjaajamist” Mussoliniga. Ta väitis, et kollektiivse julgeoleku poliitika ainuke tagajärg oleks „Inglismaa, Prantsusmaa ja Venemaa liit, mille vastukaaluks tekib Saksamaa, Itaalia ja Jaapani liit, ja meie jaoks oleks see kõigist kõige ohtlikum tulemus üldse”. Chamberlain püüdis tõepoolest oma välisministri seljataga jõuda kokkuleppele Mussoliniga, aga erinevalt

Ameryst tahtis ta sedasama teha ka Hitleriga. Ja kui Ameryl oli kindel soov Briti maavägesid tugevdada, siis Chamberlain vastustas sama kindlalt igasuguse Mandri-Euroopas tegutsemise võimekuse arendamist. „Hispaanias valitsev olukord ei lase meil praegu Itaalia osas enamata saavutada,” selgitas Chamberlain novembri keskpaiku Ameryle. „Samal ajal,” kirjutas ta, „tuleks Saksamaa suunal viibimata edasi tegutseda, sest seal on tegemist areneva turuga ja mida kauem me viivitame, seda rangemate tingimuste täitmist meilt hiljem nõutakse.”

Ärikeele kasutamine on siin iseloomulik. Ja siin olid Chamberlain ja Avery täiesti vastandlikel seisukohtadel. „Tõeline erinevus,” ütles Amery, „seisneb selles, et me ilmselt ei saa Saksamaale vastu tulla ilma Prantsusmaad endast eemale tõukamata, ja praeguses olukorras ei saa me seda endale lubada.” Ta lisas: „Pidagem meeles, et Prantsusmaad on hulga lihtsam Venemaast lahutada ja veenda teda olema Kesk-Euroopa küsimustes mõõdukam, kui tema suhted Itaaliaga normaliseeruvad. Stresa oli meie diplomaatia edu kõrgpunkt Euroopas.” Lisaks märkis ta: „Peamiselt olen ma kindel, et Saksamaad on võimalik rahuldada ainult Euroopas. Minimaalselt tähendab see, et meid ei huvita tema võimalik tüli Venemaaga Balti riikide pärast.” Sarnaselt Chamberlainiga oli tema põhimure jätta Venemaa mängust välja ja jätta ta üksinda Saksamaaga silmitsi. Ühes hilisemas kirjas Austraalia poliitikule Richard Caseyle ütles ta: „Kui meil õnnestub Itaalia enda poole võita, mis on minu arvates palju kergem [kui Saksamaa enda poole võitmine], siis peaksime Prantsusmaa seisundit nii palju tugevdama, et ta saaks pakti Nõukogude Liiduga tühistada ja Saksamaa saaks vabalt otsustada, mida ta selles suunas ette võtab.” Teiste sõnadega – suunake saksalased itta.

Tooridest parlamendiliikmete valdavalt kommunismivastases meelsuses oli ainsaks silmatorkavaks erandiks varem küll kommunismivastast lobitööd vedanud Churchill, kes pärast Hitleri võimuletulekut loobus otsustavalt oma kauakestnud Moskva-vastasusest ja pööras peatahelepanu Briti impeeriumit Berliinist ähvardavale ohule. Nagu nägime, põhjustas Churchilli sellise järsu meelemuutuse tõsine proovikivi Hispaania mässu näol. Churchilli kauge sugu-

lane hertsog Alba oli James II järeltulija ja üks tema 13 tiitlist oli Berwicki hertsog. 1936. aasta palavikulisel suvel rüüstasid rahvarinde fanaatilised toetajad Madridi kesklinnas tema uhket kodumaja Palacio de Liriat ja põletasid selle maha. Franco mässu ajal oli hertsog Alba Inglismaal. Näiteks 10. juulil viibis ta Edward VIII külalisena St Jamesi palees. Et koju tagasipöördumine oli võimatu, sai temast Franco mitteametlik esindaja Inglismaal (Suurbritannia valitsus tunnustas teda sellena 1937. aasta novembris), kusjuures Franco oli pannud teda ekslikult uskuma, et rahvuslaste võidu korral taastatakse kohe Hispaanias monarhia.

Hertsog Alba oli Hispaania suurim maaomanik, kellel oli revolutsiooni võidu korral kõigist oma kaasmaalastest kõige rohkem kaotada. Veendunud monarhistina oli „Jimmy” ka lähedastes suhetes Briti kuningliku perekonnaga. Kõik see avas talle ukсед, millest tavaline saadik ei saanud unistadagi. Vaadates oma kõrgelt positsioonilt igatsevalt tagasi kuninganna Victoria valitsusaja lõpuaastatele, kuldsetele päevadele, mil ta õppis Windsori jesuiitlikus Beaumonti kolledžis ja omandas „täiuslikult inglise keele”, oli Albal põhjust tunda kahetsust Suurbritannia poliitikaelu pöördumatu allakäigu pärast, võrreldes lord Salisbury aja tüünete päevadega. Ta kaebas, et Suurbritannia, mis kunagi oli suur riik ja mida juhtisid „mõned perekonnad”, on läinud kiiresti allamäge ja muutunud maaks, mida juhivad mõned mõjuvõimsad poliitikud, Londoni City ja ajakirjandus. Alba oli väga võimekas, kuid uje inime, ta oli monarhia lõpupäevadel, 1930. aasta veebruarist kuni 1931. aasta veebruarini olnud Hispaania välisminister, ta ei talunud lollpäid ja kindlasti ei kuulunud ta seltskonna koorekihi hulka. Aga antikommunistliku Hispaania ürituse nimel võttis ta otsustavalt sihiks võita enda poole need Suurbritannia ühiskonna liikmed, kellele tal oli tänu oma sünniõigusele hõlbus juurdepääs.

Londonis oli Alba üheaegselt sümboolne ja ligitõmbav isik. Hispaania mäss tugevdas Suurbritannias Prantsusmaa sündmustest alguse saanud hirme ja tõi inimesed 1920. aastate põhiküsimuste juurde tagasi. Natsi-Saksamaa tõusu kõrvale jättes, olete te bolševike vastu või mitte? Churchill oli muidugi loomusunniliselt Franco pooldaja ja Nõukogude saadikul Ivan Maiskil tuli teda hoiatada,

et ta Alamkojas liiga ägedalt Hispaania mässulistele toetust ei avaldaks. „Ma pean vist teile ütleva,” hoiatas Churchill Prantsuse saadikut André Corbini, „et minu arvates on suur hulk konservatiivide partei liikmeid vägagi valmis Hispaania niinimetatud mässajaid toetama.” Ja tõesti, kui teinekord kurtust teesklev Eden 1937. aasta jaanuaris valitsuskabinetis süüdimatult ütles, et kui Franco peaks Madridi vallutama, tekitaks see Suurbritannias ägeda vastureaktsiooni, märkis *sir* Kingsley Wood põlglikult, et „bolševike võit põhjustaks paljudele selle maa inimestele sama suurt muret”.

Nicolson ütles 15. juulil konservatiivide partei väliskomisjonis: „Ülekaalukas enamus on passiivselt [Hispaania] valitsuse vastu ja Franco poolt.” Vastvalitud parlamendiliige Henry (Chips) Channon ütles oma kohalikule ajalehele, et tema ise on „vägagi Franco poolt”. Channon kirjutas oma päevikus, et „kui Madridi valitsuses tooni andvad kommunismi ja anarhia jõud tema [Franco] üle võidu saavutavad, oleks see konservatiivide jaoks katastroof”. Ehkki Baldwinit peeti „kommunismiohu palge ees” nõrgaks, oli ta kindlalt kommunismivastane ja „väljendas [Hispaania eest võitlevatele Franco mässulistele] suurt poolehoidu”. Ka Hoare ütles Albale: „Ma olen alati olnud teie poolt.” Alba leidis „väga sõbraliku” olevat ka välisministeeriumi tolleaegse parlamentaarse riigisekretäri vikont Cranborne'i, tulevase lord Salisbury. Sama toetav oli Garvin The Observerist, samuti lord Salisbury erasekretär Philip Farrar, tuntud reaktionäär, kes pärast Edeni järsku valitsusest lahkuma sundimist veebruaris 1938 leidis, et „kõik valitsuse liikmed soovivad meie [Alba] ürituse võitu, kuna on oht, et punasest Hispaaniast võib nakkus kanduda Portugali”. Franco pooldajateks lugesid ennast ka lordkantsler vikont Hailsham, põllumajandusminister W. S. (Shakes) Morrison ja lootusetult saamatu kaitseküsimuste koordineerimise minister *sir* Thomas Inskip (keda kord õelalt võrreldi Caligula konsuliks nimetatud hobusega). Üks väheseid erandeid oli frankofiilist mereväeminister ja endine sõjaminister Duff Cooper. Erinevalt oma kolleegidest tõi Cooper alatasa kuuldavale Natsi-Saksamaa vastaseid sõimuvalinguid.

Alba jaoks oli vahest kõige tähtsam kuningas George VI diskreetne toetus. 1936. aasta talvest saadik oli Alba tema kui tollase

Yorki hertsogiga kahel korral kohtunud maal veedetud nädalava-hetustel, ja need ei olnud kindlasti juhuslikud kohtumised. 1937. aasta suveks oli kuninga esialgne ujedus asendunud suurema enese-kindlusega. Linnas, endise lennundusministri markii Londonderry ühes residentsis toimunud õhtusöögil kutsuti Alba kohe kõrval-ruumi Hispaaniast rääkima. Järgnenud kolmveerand tunni jook-sul huvitas kuningat kõige enam, milliseks mässajate võidu järgne režiim kujuneb, ja eelkõige monarhia saatus. Alba ütles, et seni pole mingeid märke monarhia taastamisest, mida ta ise on alati toeta-nud. Ta lisas, et Saksamaa osas „usub ta, et Hitleril on tõsi taga, kui ta ütleb, et ei soovi konflikti lääneriikidega”.

Brittide kahemõttelist suhtumist Prantsusmaasse süvendasid veelgi Prantsusmaa ja Nõukogude Liidu liitlassuhted ja mõlema riigi seosed Hispaania Vabariigi saatusega. Ka selgelt nõrgemaks muutuv rahvarinne jäi endiselt neetud nähtuseks. 1937. aasta juunis lahkus Blum ametist. Teda asendas radikaalset Camille Chautemps, keda Blum ja sotsialistid parema puudumisel toetasid. See muutus näitas PKP-le, et valitsus eemaldub „oma alusest rahvarinde näol”. Šveitsi suursaadik Prantsusmaal Dunant naljatas: „Õeldavasti pole siin enam küsimus mitte lihtsalt poliitikas, vaid pigem matemaatikas.” Riik oli lihtsalt lagunemas. Tema usaldusväärsus kahanes.

Muidugi pidi PKP avaldama Chautempsile survet, et ta rahva-rinde eelistusi jätkuvalt toetaks. Kuid samas rõhutas Komintern järeleandmatult, et hetkel ei toeta kommunistid kasvavat streigilai-net. Selle põhjuseks peetakse paremäärmuslaste ja trotskistide pro-vokatsioonide. Kuid Suurbritannia jaoks oli kahju juba sündinud. Ka Inglismaa ja Prantsusmaa liidu vajalikkuses endiselt veendunud isi-kud olid mures rahvarinde süül Prantsusmaa kaitsevõimele tehtud kahju pärast. 1937. aasta novembris Prantsusmaa ja Suurbritannia relvastumist võrrelnud Impeeriumi Kaitsekomitee leidis: „Prantsus-maa hiljutised natsionaliseerimismeetmed ja riigisisised töötülid on ajutiselt kahandanud Prantsusmaa võimet eriolukorras tööstustoo-dangut ja eriti lennukite tootmist suurendada ... Prantsusmaa len-nukitööstus on haletsusväärse seisus.”

Briti vasakpoolsete usaldusväärstust kahjustas see, et nõudes küll erilisel Hispaania Vabariigile relvaabi saatmist, püüdsid nad

kõigest väest takistada Suurbritannia relvastumist. Näiteks 1937. aasta augusti keskpaiku kiitis Kominterni täitevkomitee seda vastuolu märkamata heaks Suurbritannia Kommunistliku Partei üleskutses ühtsusele „fašismi, sõja ja riigi valitsuse vastu”, kes on võtnud suuna „taasrelvastumisele” ja koostööle fašistlike riikidega. Üleskutses mõisteti leiboristlik partei hukka selle eest, et nad ei teinud enam kui jäid kaitse-eelarve hääletamisel erapooletuks. Seetõttu oli Londonis raske uskuda, nagu tegeleksid venelased ka muuga kui Suurbritannia julgeoleku õõnestamisega.

Sel ajal hakkas välisministeeriumile muret tegema 1937. aasta oktoobrist saadik *sir* Joseph Balli ja saadik Grandi vahendusel toimiv Chamberlaini ja Mussolini salajane suhtlusliin. Olukorra halvenedes muutis uudisteosakonna vasakpoolse meelsusega juhti austraallast Reginald (Rex) Leeperit väga murelikuks Suurbritannia tema meelest „jätkuv järeleandmine” Mussolinile: reformistist Eden jäi küll kindlaks, kuid teised „annavad järele, eriti Chamberlain, ja igal juhul kardavad nad bolševismi ... Neid toetab ka Sam Hoare.”

Asi ei piirdunud üksnes sellega, et Chamberlain ajas Saksamaa ja Itaaliaga kokkulepluse joont ja püüdis iga hinna eest vältida kontakte Nõukogude Liiduga. Ta püüdis ka teisi riigijuhte survestada ja panna teisi riike samasugust poliitikat ajama. Seejuures šokeerisid tema vabalt väljendatud eelarvamused tema mitteametlikel pressikonverentsidel osalevaid ajakirjanikke. Kunagine parlamendikorrespondent James Margach meenutab: „Mis tahes küsimuste näiteks juutide tagakiusamisest kõnelevate teadete, Hitleri murtud lubaduste või Mussolini ambitsioonide kohta tuli alati varakult ettevalmistatud vastus: teda üllatab, et selline kogenud ajakirjanik usub juudibolševistlikku propagandat.” Chamberlaini stiil oli muutumatult autoritaarne. Eden, kes pole küll kõige erapooletum tunnistaja, kahtlustas alati, et tal oli mingi alateadlik ja sügavalt juurdunud nõrkus diktaatorite vastu. Chamberlainile meeldis Balli juudi- ja bolševismivastane ja kokkulepluspoliitikat propageeriv ajakiri Truth, mida ta soovitas lugemiseks oma õdedele, ning see näitab, et oma varjatud kalduvustelt seisis ta paremäärmuslastele ebamugavalt lähedal.

Suurbritannia ühepoolne tegevus

The Times kirjutas 1936. aasta juulis, et Suurbritannia valitsus Chamberlaini juhtimisel ei luba oma välispoliitikat Pariisist juhtida. Veelgi enam, kui lord-pitsatihoidja, endine India asevalitseja, jäigalt Venemaa-vastane vikont Halifax läks 8. novembril Chamberlaini ülesandel Saksamaa Jahiseltsi külalisena „mitteametlikule” visiidile Saksamaale, ei antud sellest prantslastele isegi ette teada. Välisminister Delbos nägi selles visiidis täiesti õigesti maakuulamist vastastikuste suhete parandamiseks. Halifaxi võõrustaja oli Göring ning ta külastas Berchtesgadenis Hitlerit ja leidis seal olevat sobiva ülistada diktaatori tema sõnul „suuri teeneid Saksamaa ees”. Halifax lisas, et kuna Hitler „suutis tõkestada kommunismi tungimise oma riiki, siis olen ma veendunud, et sellega ta tõkestas ka tema levimise kaugemale lääne suunas”.

Halifax tunnistas Channonile, et talle „meeldisid kõik natsijuhid, isegi Goebbels, kes kellelegi ei meeldi. Külaskäik oli talle väga huvitav, lõbus ja muljetavaldav. Tema meelest on see fantastiline režiim, võibolla liigagi fantastiline, et seda tõsiselt võtta.” Ja Halifax ei kahelnud, et natsid „tõesti vihkavad kommunismi”. Tema meelest oli väga tähtis, et Suurbritannia „saaks nendega hästi läbi”. Kogematu, kuid oma hinnangutes muutumatult enesekindel Halifax suhtus üsna heatahtlikult Saksamaa „piibritaolisse aktiivsusesse”, mida ta pidas „vähem kahjulikuks, võrreldes (näiteks) sõjalise sissetungiga Austriasse”. Sargent märkis, et vastupidiselt väidetule oli sellel visiidil „selge poliitiline tähendus”. Sügavalt solvunud prantslasi hämmastas selline muretus. See oli esimene mitmest halvast üllatusest, mille Chamberlain neile valmistas.

Brittide rahulolu ähvardas aga häirida Prantsusmaa valitsusjuhi Chautempsi ja välisministri Delbos' saabumine Londonisse konsultatsioonidele 29. novembril. Delbos oli teel Ida-Euroopasse. Britid oleksid soovinud, et ta oleks pigem koju jäänud. Chamberlain teatas prantslaste murest selle pärast, „et Saksamaa kavatseb alla neelata Austria ja osa Tšehhoslovakkias”. Ta lisas: „Vahepeal tundus, et nad tahavad sundida Briti ministreid Kesk-Euroopas mingeid otsesemaid samme astuma.” Kuid brittide vastuseisule pörkudes loobusid nad sellest, Chamberlaini suureks kergenduseks.

13

Kallaletung Nõukogude Liidule

Kas on mingit garantiid, et Saksamaa valitsus, kes oma rahvusvahelisi kohustusi nii kergekäeliselt eirab, peab kinni mittekallaletungipaktist?

– STALIN

Hitleril näis olevat lõputult õnne. Tema triumfimarsil Euroopa valitsemise poole oli seni äpardunud ainult üks ettevõtmine – operatsioon Seelöwe (Merilõvi) Suurbritannia alistamiseks 1940. aasta suvel. Kindlasti aitas siin kaasa asjaolu, et riigijuhtimise tase teistes Euroopa riikides, kellega tal tuli võistelda, jäi tema enda omale tublisti alla. Chamberlain polnud kaugeltki aisana tegelikkuse suhtes pime. Ja ebameeldivatele luureteadetele reageerimine illustreeris kõige paremini seda, kuidas mõistus välistab teabe, mis juurduvad eelarvamustega kokku ei lange.

Mitte üksnes Stalin, vaid kogu poliitbüroo oli kindel, et Saksamaa ei ründa enne, kui Suurbritannia on alistatud: „Seda ei arvanud mitte üksnes Stalin, vaid ka mina ja teised,“ ütles Molotov palju aastaid hiljem oma kolossaalset eksimust õigustades. Litvinov, kes oli kuni viimase hetkeni kallaletungi eest hoiatanud, ütles mitu kuud hiljem, detsembris 1941 Nõukogude suursaadikuna oma ameeriklastest võõrustajatele: „Minu valitsusele saabus hoiatusi Hitleri reeturlikest kavatsustest Nõukogude Liidu suhtes, aga valitsus ei võtnud neid

tõsiselt, mitte sellepärast, et ta oleks uskunud, et Hitleri allkiri on püha ja puutumatu või poleks pidanud teda võimeliseks enda allkirjastatud lepinguid ja oma korduvaid pühalikke töotusi murdma, vaid seetõttu, et tema arvates oleks Hitlerist olnud hullumeelsus alustada Idas sõda meiesuguse võimsa riigi vastu enne, kui ta on lõpule viinud oma sõja Läänes.”

Loendamatud Nõukogude luurajate ettekanded viitasid otseselt Saksamaa üllatusrännakule. Stalin kartis aga kõige rohkem seda, et tema enda väed võivad kärsitusest kogemata sakslasi ründama provotseerida. Samasugune närvilisus valdas ka Kominterni ja selle sektsioone. Näiteks okupeeritud Prantsusmaal oli kommunistlik partei loobunud esialgsest *de facto* koostööst sissetungijatega, kuid Moskva instruksioonides öeldi veel 8. jaanuaril 1941: „Tingimused prantsuse rahva vabastamiseks okupantide ikke alt ei ole veel küpsed.” Komintern ootas endiselt „mõlema sõdiva poole (Saksamaa ja Suurbritannia) nõrgenemist”. Selle asemel tuli PKP-l hakata ründama kollaborante. Ta võis ainult eemalt vaadata ja imetleda, kuidas tegutseb de Gaulle'i vastupanuliikumine, mis, olgugi „ebademokraatlik”, „nõrgestab okupante, takistab nende plaanide elluviimist” ja sellega „etendab objektiivselt positiivset rolli”.

Litvinov muidugi ei rääkinud avalikult, et Stalinit hoiatada oli riskantne ja talle selliste hoiatuste jätkuv pealesurumine võis osutuda fataalseks. Molotov kindlasti ei soovinud sel ajal niisuguseid uudiseid kuulda. Teda seostati liiga avalikult Saksamaale läheneemisega. Nii tema kui ka Stalin kavatsesid ettenähtavas tulevikus sellele suunale kindlaks jääda. Ja teiste vastutavate ametiisikute olukord oli selline, nagu nad vaataksid pealt Antiik-Kreeka tragöödiat, saamata vältimatu lõpptulemuse ärahoidmiseks midagi ette võtta. Märtsis 1941 juhtus endine Rootsi diplomaat ja hilisem poliitik Gunnar Hägglöf ühel lõunasöögil istuma suursaadik Kollontai kõrval. Nad olid sõbrad. Kollontai päris viisakalt, kuidas läks Hägglöfi viimane sõit Berliini. Too vastas, et sakslased valmistasid Nõukogude Liitu ründama. Kollontai silmi valgusid pisarad ja hetkelise vaikuse järel ütles ta: „Vaikige, kallid härra Hagglof [*sic*]. Teil pole õigust mulle seda rääkida ja minul pole õigust teid kuulata.”

Kokkuvõte

Tihtipeale ignoreeritakse üht rahvusvaheliste suhete ajaloo olulist õppetundi. See seondub vahetult bolševike revolutsiooni ja sellele reageerimisega. Selle õppetunni mõistmiseks ei piisa üksnes Euroopas leiduvate ingliskeelsete allikate uurimisest ning ammugi ei tohi eirata nendega seotud Venemaa allikaid.

Tuleb ka arvestada, et kui ei taheta tõde tõsiselt moonutada, siis ei saa kahekümnenda sajandi rahvusvaheliste suhete analüüsi taandada lihtsalt traditsioonilisele jõutasakaalu poliitikale. Mingi ajajärgu rahvusvaheliste suhete käsitluse mehhaaniline ülekandmine hoopis teistsugusele ajale võib mõnede traditsionalistide silmis olla õigustatud, kuid see arvamus on petlik.

Me nägime, et sarnaselt enam kui sajand varem toimunud Prantsuse revolutsiooniga raputas ka Oktoobrirevolutsioon rahvusvaheliste suhete aluseid. Liitlaste sõjalise interventsiooniga aastatel 1918–1919 ei õnnestunud sellele lõppu teha, kuna ei tegutsetud küllalt otsustavalt ning Suurbritannia ja Ühendriikide avalik arvamus ei toetanud interventsiooni. Kui revolutsiooniline ind raugema hakkas, nagu see toimus 1920. aastate algul Euroopas ja sama kümnendi lõpul Aasias, levis heausklike Briti liberaalide seas seisukoht, et bolševistlik Venemaa võib oma võimsamate naabrite pideva surve all imekombel varem või hiljem muutuda „normaalseks” riigiks.

See üldtunnustatud seisukoht tulenes 19. sajandi liberalismi aluseks olnud klassikalise majandusteaduse rahustavast determinismist. See andis välisministeeriumi valdavalt viigidest ametnikele mugava õigustuse mitte midagi ette võtta. Seda nimetati „valvsaks jälgimiseks”. Selle tõttu tehti Stalini võidule järgnenud Trotski pagenda-